

ԼԵԶՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ

Հրաչեայ Աճառեան

և

Լեզուաբանական Անդրադարձներ

Գիտական աշխարհը ի Հայաստան և ի սփիւռոս աշխարհի մեծ հանդիսութեամբ կը տօնախմբէ նշանաւոր գիտնական ու Լեզուաբան Հրաչեայ Աճառեանին ծննդեան 120-ամեակը:

Յայտնենք որ մեր նպատակէն դուրս է անդրադառնալ այս խոշոր Լեզուաբանին գիտական ստեղծագործութեանց ու արժանեաց մասին: Անոր գիտական լայնածաւալ ու հարուստ գործունէութիւնը կարելի նոյնիսկ չէ ամփոփել այս խիստ սահմանափակ տողերուն մէջ: Հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ սակայն մենք կը փորձենք ցոյց տալ Աճառեանը հըրէ մեղուաջան գիտնական, ինչպէս նաև հըրէ անշեղ սկզբունքով ու խորունկ համոզումով անհատականութիւն:

Գիտական մամուլը առատօրէն ու հանգամանօրէն անդրադարձած է անոր մատուցած քիւրաւոր ծառայութեանց՝ հայագիտական ու Լեզուաբանական մարզերէն ներս: Անկեղծօրէն պէտք է խոստովանիլ որ հայրենիքի մեր գիտնականները և լայն մտաւորականութիւնը կատարած են արդար գնահատումը անոր վաստակին ու ներդրումին: Մեծավաստակ հայագէտին կը պատկանին հարիւրաւոր մեծ ու փոքր աշխատութիւններ ու յօդուածներ, որոնց մէջ յարգելի գիտնականը անդրադարձած է մեր Լեզուի բոլոր հարցերուն անխտիր: Այսպէս, անոր աշխատածիրն ընդգրկած է հայ բարբառագիտութիւնը, հայերէնի պատմութիւնը, պատմահամեմատական քերականութիւնը, բառարանագրութիւնը, ստուգաբանութիւնը, տեսական Լեզուաբանութիւնը ևայլն: Բաւական է նշել որ մեծ երախտաւորին զրիշին կը պատկանի «Արմատական Բառարան»-ը, որ իր տեսակին մէջ եզակի աշխատասիրութիւն մըն է, յիշուի գլուխ գործոց մը, բաղկացած եօթը պատկառելի հատորներէ, և որուն մասին Փրանսացի ականաւոր Լեզուաբան ու հնդեւրոպագէտ Անթուան Մէյյէ ըսած է. «Ոչ մէկ երկիր, ոչ մէկ ժամանակ, ոչ մէկ Լեզուաբան տարեալ աշխատութիւն չէ արտադրած»:

Աճառեանի ապրած ժամանակաշրջանը եղած է քաղաքական անհանդարտ, անորոշ, երկիւղալի ու վերիվայրումներով լի շրջան մը: Հակառակ այն երևոյթին որ Աճառեան հեռու էր քաղաքականութենէ և քաղաքական որևէ հոսանքի կամ ուղղութեան պատկանելէ, այնուամենայնիւ, անհատի պաշտամունքի ահելի տարիներուն, կրած է զրկանքներ ու դասուած կասկածելիներուն շարքին:

Գիտութեան այս հեզ ու նուիրեալ մշակը, որուն ուշադրութեան մշտական կեդրոնը եղած են գիտութիւնն ու կաճառը, յաճախ չէ հասկցուած ու ի հարկին չէ գնահատուած:

Աճառեանի կեանքի պատմութեան, և մանաւանդ իր քնաւորութեան տարօրինակութեանց, առաւել կամ նուազ չափով, ծանօթ ենք հեղինակի « Կեանքիս Յուշերից » գիրքէն և Գառնիկ Ստեփանեանի « Աճառեանի Հետ » յուշագրութենէն: Աճառեանի նկարագրի մասնայատուկ գիծերէն եղած են աշխատունակութիւնը, անկոտրում կամքը և անշեղ սկզբունքայնութիւնը:

Աճառեանի պողպատեայ կամքը և մեղուաջան աշխատասիրութիւնը սկսած են դրսևորուել ու ի յայտ գալ դեռևս վաղ մանկութենէն երբ ինքզինքը նուիրած է անյազ ընթերցանութեան ու քառահաւաքի: Շնորհիւ իր այս գեղեցիկ գիծերուն ու ընտիր յատկութիւններուն, մենք այսօր ունինք հարուստ ու անկասկածելի ժառանգութիւն մը, որ անտարակոյս պատիւ կը բերէ մեր ազգին ու մըշակոյթին:

Աշխատասիրութիւնը Աճառեանի նշանաբանը եղած է: Մէկ աչքով (տառապած է կիսակուրութենէ) Աճառեանը ընթերցած է մեր ողջ մատենագրութիւնը և քաղած բառեր մեր կոյս ու անծայրածիր գրականութենէն: Ինչպիսի՜ հոգեկան արիութիւն, անձնուիրութիւն և անսահման սէր կը պահանջեն այդպիսի ուղևորութիւն մը կատարելու հին ու նոր գրութեանց ընդմէջէն: Աճառեան ևս Փրանսացի մեծ գրող Պալգաքի նման կրնայ բացազանչել. « Իմ հաճոյքներս եղած են միշտ իմացական վայելքներ »:

Աճառեանի քնաւորութեան մասնայատուկ այս գիծը՝ աշխատասիրութիւնը, իր մէջ կոփած է մարդը, նկարագիրը, լուրջ գիտնականը և նուիրեալ մշակը: Աճառեան հեռու մնացած է ժամավաճառութենէ և անտեղի ու անհարկի հաւաքոյթներէ ու խօսակցութիւններէ: Աշխատած է անդուլօրէն, անձանձորոյթ կերպով՝ ժամացոյցի ճշգրտութեամբ, առանց վհատելու, ընկրկելու, զանգատելու կամ դժգոհելու: Երբեք չէ զբաղուած աօրեայ մանրութիւններով ու տաղտուկ պատճառող հաշիւներով: Աճառեան ինքզինք վեր դասած է բոլոր սին ու պատիր հանդիսութիւններէ: Մանկութենէ քաջ գիտակցելով որ գիտնականի մը կեանքը լի է պրպտումով, ընթերցումով ու արտադրութեամբ, ըստ այդմ ալ դասաւորած է իր կեանքը ու ըստ պատշաճի ապրած՝ միշտ անսալով մեծ գրողի՝ Կէօթէի ճշմարիտ խօսքին, որ կ'ըսէ. « Գիտունը չի կրնար չսորվիլ. ան միշտ ուսանող է »: Այսպիսով, Աճառեանի աշխատասիրութիւնը չէ ճանչցած յոգնութիւն, դադար ու սպառում: Կտրականապէս ու որոշապէս մերժած է հանգիստ կեանք ու արծակուրդ: Ի միջի այլոց, վերջինս նկատած է ժամանակի վատնում:

Աճառեան եղած է նաև անշեղ սկզբունքի տէր գիտնական: Մեծ հաւատք ընծայած է իր ուսուցչապետերու (ընդ որում Հիւաշմանի և Մէյէհին) ընդգրծած ուղղութեանց ու անոնց դասախօսած նիւթերու ճշգրտութեան, վաւերականութեան ու գիտականութեան: Իր կենսափորձով ու համոզումով ձեռք ձգած լեզուաբանական դրոյթները և սկզբունքները չէ զիջած այլ ուղղութեանց՝ գիտուններուն և մանաւանդ քաղաքական առաջնորդներուն հաճոյ երևալու

համար: Աճառեան, իր գիտական յայտնաբերութեանց մէջ անգիջող էր, վասնզի քաջ գիտէր որ կանգնած էր ամուր գետնի վրայ և թէ՛ ճշմարտութիւնը իր կողմն էր: Տեղին է մտաբերել Մուրացանին խօսքը թէ՛ «պէտք է խօսել ապացոյցների և ոչ թէ ենթադրութիւնների վրայ հիմնուած»:

Անձի պաշտամունքի այսպէս կոչուած «երանելի ու երջանիկ» օրերուն, երբ ամենուրեք շեփորահարումը և զովերգումը կը կատարուէր Մեծին, իսկ լեզուաբանութեան մէջ՝ վրացի հնագէտ, արեւելագէտ ու գիտնական Նիկողայոս Մառի (1864-1934) լեզուաբանական նորելուկ տեսութեանց, և ամէն նորափետուր գիտնական մեծ փութկոտութեամբ կը յարէր Մառի «նոր Ուսմունք»-ին, Աճառեան, իբրև լուրջ, ծանրակշիռ ու ծանրախոհ գիտնական, կը հակադրուէր Մառին և հնդեւրոպաբանութիւնը պաշտպանելու յանգանքով կը մեղադրուէր ու կը վտարուէր երևանի Պետական Համալսարանէն: Ուղիղ մէկ տարի համալսարանէն հեռացուած պահուելէ ետք միայն կը վերականգնուի Աճառեանի դասախօսի հանգամանքը՝ 1939 թուականի դեկտեմբերի վերջերուն:

Իսկ ի՞նչ էր Մառի տեսութիւնը որ գիրկընդբաց կ'ընդունուէր շատերու կողմէ և կը մերժուէր Աճառեանի և այլ սակաւաթիւ լեզուաբաններու կողմէ: Նախքան Մառի ուսմունքին անցնիլը, համառօտակի նշենք Մառի մասնագիտութեան և գործունէութեան մասին:

Նիկողայոս Մառը, հայրը Շոտլանտացի, մայրը Վրացուհի, ծնած է Քուծա-յիս, Վրաստան: Իբրև հայագէտ, զբաղած է Վարդան Այգեկցիի առակներով և անդրադարձած է հայոց լեզուի ծագման ակունքներով: Մեծապէս նպաստած է հայ մշակոյթին՝ պեղելով հին ամրոցները Արագածի լանջերուն, ապա և Դուլինի միջնաբերդը, Գառնիի հեթանոսական տաճարը, Անիի աւերակները, Վանի ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւնները ևն:

Բացի հնագիտութենէ ու արեւելագիտութենէ, Մառը զբաղուած է նաև լեզուաբանութեամբ: Իբրև լեզուաբան, Մառը հանդէս եկած է իր նորագիւտ յաբեթական տեսութեամբ որ ծանօթ է իբրև «Լեզուի նոր Ուսմունք»: Այս ուսմունքը գերիշխեց աւելի քան երկու տասնամեակ՝ 1920-էն մինչև 1940-ական թուականներու վերջերը: Խորհրդային լեզուաբանութիւնը ամենուրեք ողողուած էր ու յագեցած իր ուսմունքով ու տեսակէտներով: Որոշ թիւով լեզուաբաններ, տեղական անհանդուրժելի պայմաններէն թելադրուած ու խիստ կենսապայմաններէն բռնադատուած որդեգրեցին Մառի ուսմունքը և ընթացան անոր ընդգծած սխալ ուղիէն: Գիտական մտածողութիւնը, յակամայից կլանուած ու յափշտակուած ըլլալով Մառեան միակողմանի տեսութեամբ, իր մտածողութեան, քննութեան ու վերլուծութեան կարելիութիւնները սահմանափակելով, անգոր դարձած էր՝ տեսնելու և գնահատելու նախամառեան լեզուաբանութեան նուաճումներն ու մեծամեծ յաջողութիւնները:

Մառի «նոր Ուսմունք»-ը նշանաւոր էր տեսական հիմնական սխալներով: Մառը նախ ուսումնասիրեց փոքրասիական և կովկասեան լեզուները: Պատմահա-

մեմատական լեզուաբանութեան ընծեռած հնարաւորութեանց համաձայն կը փափաքէր ճշդել կովկասեան լեզուներու ցեղակցութիւնը, երբ զգալիօրէն հեռացաւ հնդեւրոպաբանութենէն և կտրականապէս մերժեց ընդունիլ լեզուներու ցեղակցութեան տեսութիւնը: Անոր փոխարէն, Մառը յայտնաբերեց նոր տեսութիւններ լեզուներու ծագման ու զարգացման: Այս տեսութեանց մէջ Մառը յառաջ տարաւ այն կարծիքը իբրեւ թէ լեզուներու միջև գոյութիւն ունեցող ընդհանրութիւնները հետևանք են հաճայն լեզուներու միատեսակ ու միանուագ յառաջացման, նոյնանման տարրերու բաղկացման և ոչ թէ անպայման անոնց ցեղակցութեան: Այստեղ է որ հանդէս եկաւ լեզուներու իր քառատարր տեսութիւնը՝ Սալ (Սարմատցի), Պեր (Իպեր), Իօն (Իօնիացի) և Ռօշ (էտրուսկ): Բացարձակապէս գիտական արժէք չներկայացնող այս անհեթեթութիւնը, որ խորքին մէջ կը ներկայացնէր ճիշդէր յառաջացած հնչիւնակապակցութիւնները, և որոնց հիման վրայ իբրեւ թէ գոյացած էր լեզուներու բառագանձը, ունեցաւ իր անմիջական հետևորդները:

Մառը՝ յաբեթականութեան հիմնադիրը, յաբեթական (Յաբեթ և Սեմ նոյն որդիք էին, ըստ Հին Կտակարանի) համարեց Քարթուէլական լեզուները, ինչպէս օրինակ՝ վրացերէնը, օսերէնը, մենկրելերէնը: Ապա ընդգրկեց աբխազատորդեան ու տաղստանեան լեզուները, ինչպէս նաև պելասկերէնը, էտրուսկերէնը և պասկերէնը: Քարթուէլական լեզուները որոշ ազգակցութիւն ու աղեր ունէին մանաւանդ բառերով և բառակազմութեան տիպարներով սեմական լեզուներուն հետ: Յաբեթական տարրի ներկայութիւնը հայոց լեզուի մէջ պատճառ եղաւ որ Մառը հայերէնը համարէ վրացերէնին մօտ լեզու:

Յաբեթական լեզուաբանութիւնը իր լեզուի դասակարգայնութեամբ, որ կը նշանակէր թէ իւրաքանչիւր դասակարգ ունէր իր լեզուն (այսպիսով, զբրաբար կը դառնար պալատական խաւի և հայ հոգեւորականութեան առանձնաշնորհեալ լեզու, իսկ ենթաբարբառները կամ բարբառները՝ ռամկաց լեզու), լեզուի զարգացման պայթիւններու տեսութեամբ, որ կը նշանակէր թէ լեզուի մէջ փոփոխութիւնները տեղի կ'ունենային յանկարծական ուսիւններով, թրոհիչքներով ու արագօրէն, փոխանակ աստիճանական ու դանդաղ փոփոխութեանց, և ընդհանրապէս իր նոր Ուսմունքով վերջնականապէս ջախջախուեցաւ ու մերժուեցաւ 1950 թուականի լեզուաբանական ընդարձակ բանավեճի ժամանակ: Նիցշէն շատ գեղեցիկ կերպով ըսած է. «Ինչ որ փուլ պիտի գայ, պէտք է քանդել»: Մառի անհիմն տեսութիւնը արդէն իսկ փուլ պիտի գար ու քանդուէր, որովհետև բննադատութեան շէր դիմանար:

Լեզուաբանութեան մէջ այս հակագիտական ու հակապատմական տեսութիւնը պատճառ եղաւ որ լեզուաբանութիւնը տարիներով տեղքայլէ և թոյլ տայ այնպիսի հրատարակութիւններ, որ զանաւելի շփոթութիւն յառաջացնելու քան լուսաբանելու և պարզելու լեզուաբաններուն միտքերը:

Աճառեան ի սկզբանէ անսասան ու աներեր մնաց իր տեսութեանց վրայ:

Աճառեանի աքիլլէսեան զարշապարը՝ համալսարանին հանդէպ իր ունեցած սէրն էր: Փոքրոգիները նշտրակի մահացու հարուածը տուած էին ազնիւ գիտնականի խոցելի կողմին ու զրկած զինք ուսուցանելու քաղցր պարտականութենէն ու վսեմ հաճոյքէն: Պալգաք կ'ըսէ. «Լիլիբուտեան հոգիներու տէր մարդկանց ամենաողորմելի սովորութիւններէն մէկն ալ այն է, որ կը կարծեն թէ դիմացինն ալ իրենց նման մանր հոգի ունի»: Աճառեան ցուցաբերեց վեհանձնութիւն, արի ու աննահանջ կեցուածք: Լուռ տառապեցաւ, բայց ընթացք չտրուաւ կողմնակի ճնշումներուն:

Այստեղ, փակագիծի մէջ, կ'արժէ յիշել որ մեր համալսարանական տարիներուն յաճախ կ'այցելէինք Աճառեանի կ'նոջ՝ Տիկին Սոփիկին: Ան մեզի կը նկարագրէր Աճառեանի հոգեկան տուայտանքը և սրտի մորմոքը՝ իր սրտամօտ համալսարանէն արձակուած ըլլալու համար: «Պէտք էիք տեսնել Հրաչեային այդ օրերին, կ'ըսէ Տիկ. Սոփիկը: Ամէն օր ինձ ասու՛մ էր որ, Սոփիկ, արի գնանք համալսարան. ես չեմ կարող առանց դրան ապրել: Նա թեւ էր մտնում, ինքն էլ զաւազանով, աչքերն էլ սաստիկ տկարացել էին արդէն, նրան տանում էի համալսարան: Նա դաշու՛մ էր համալսարանի պատերին ու համբու՛րում. ապա վերադառնում էինք տուն: Այս արարողութիւնը կրկնու՛մ էր ամէն օր: Պարգապէս անտանելի վիճակ էր: Սիրտս ուղղակի մղկտում էր որ նա այդպէս տառապում էր: Նրան ասում էին հրաժարիր հնդկերոպական լեզուաբանութիւնից և կը վերականգնուի քո ուսուցանելու հանգամանքը համալսարանում: Իսկ ինքը մերժում էր, որովհետև գիտէր թէ Մառի տեսակէտը անհիմն էր, իսկ հնդկերոպաբանութիւնը՝ հիմնաւոր»:

Մէկ այլ առիթով, Տիկ. Սոփիկ մեզի պատմեց Աճառեանի ձեռագիրներուն փրկութիւնը: «Նուազ նեղութիւն չքաշեցինք նաև Արմատական Բառարանի ձեռագրերը պահելով և ազատելով քննիչներից, կը պատմէ Տիկ. Սոփիկը: Օրերը լաւ չէին. քննիչները վխտում էին. գալիս էին ու գնում. իսկ մենք Հրաչեայի ձեռագրերը արտակարգ պայմանների տակ փոխադրում էինք մէկ թաքստոցից միւսը: Ուղղակի հրաշքի համազօր երևոյթ է որ մեզ յաջողուեց ազատել նրա բոլոր ձեռագրերը այդ դժնդակ տարիներին»:

Այստեղ պէտք է կարևորութեամբ նշել որ անձի պաշտամունքի օրերուն գրուած գիտական աշխատութիւնները Աճառեանի, բացարձակապէս զերծ են քմահաճոյից ընթացք տալէ, քննաքէ, խնկարկումների ու անտեղի փառաբանութիւնների: Աճառեանի գիտական գործերը և հայեցակէտերը հարևանցիօրէն ընթերցողներ կրնան խորհիլ որ գիտնականը տուրք տուած է տեղական իշխանութեանց, ինչպէս ամէն ոք կ'ընէր այդ օրերուն: Օրինակի համար, Աճառեանի կարծիքով, հնդկերոպական ազգի (իմա՛ նախացելի) օրրանը կամ նախահայրենիքը եղած է Ռուսաստանը: Հեղինակը կ'ըսէ որ Ռուսաստանը կրնայ պարծենալ որ Հնդկերոպացիները ապրած ու գործած են այժմեան ռուսական հողին վրայ: Գիտութիւնը ներկայիս ևս, հիմք-լեզուի կամ հնդկերոպական նախալեզուի հաւանական նախա-

հայրենիքը կը համարէ Սև ծովի հիւսիսային շրջանները և Տանիւպի կե-
դրոնական ու արևելեան մասերը:

Ապա, խօսելով Ռուսերէնի ազդեցութեան մասին հայերէնի վրայ, հե-
ղինակը շատ ճիշդ կերպով կը հաստատէ Ռուսերէն լեզուի ճոխութիւնը և
ձկունութիւնը: Յստակօրէն կը մատնանշէ այն իրողութիւնը որ հայերէնը
լայնօրէն օգտուած է Ռուսերէնէն և հարստացուցած իր բառապաշարը ևն:

Մեր գրութեան աւարտին վերստին կը կրկնենք որ Աճառեանի համար,
հնդերոպական լեզուաբանութիւնը, որ ձևաւորուած էր ԺԹ. դարուն յան-
ձինս մեծագոյն հիմնադիրներուն և տքնաջան գործիչներուն՝ Բոպպին,
Ռասկին, Շլախէրին, Միւլլէրին, Պրուքմանին, Հիւպշմանին, Մէյէին
և այլոց, ճշդագոյն և լաւագոյն ուղին էր որովհետև հիմնուած էր պատ-
մական փաստերուն վրայ և ոչ թէ զգացումի, բարձր ցանկութեան ու տրամա-
դրութեան վրայ, ինչպէս որ Մառը կը ջանար ցոյց տալ երբ կը յանդգնէր
հայերէնը վրացերէնէն չանջատել, այլ՝ կարելի եղած չափով մերձեցնել
երկու ամբողջովին տարբեր լեզուաընտանիքներու պատկանող լեզուները:

Ներկայիս, լեզուաբանական բանավէճերու փոթորիկը վաղուց դադրած
է, և լեզուաբանութիւնը հսկայական յառաջդիմութիւն արձանագրած է Հիւպշ-
մանի և անոր քաջարի ու հաւատարիմ հետևորդ Աճառեանի ընդգծած ուղիով:

Կեանքի վերջալոյսին, բխտը հաշտ աչքով նայեցաւ Աճառեանի վրայ:
Ան այս աշխարհէն մեկնեցաւ գոհունակ սրտով, հանգիստ խղճով ու ամէն
ցանկացածը իրագործուած տեսնելով:

Գառնիկ Ստեփանեանի նկարագրութեամբ, Աճառեան իր կեանքի վերջին
օրը կ'ըսէ իր կնոջը.

«Սոփիկ, ես երջանիկ եմ, փառք Աստուծոյ, կինս առողջ է, աղջիկս
առողջ, այսօր էլ կարողացայ համալսարան գնալ, և դասերս յաջող անցան,
հիմնական գործերս վերջացրել եմ, ապրել եմ 77 տարի. կախարդական եր-
կու թուանշան՝ կողք կողքի. վայելել եմ ամէն ինչ, տեսել այն օրերը,
որ երագում էի: Հիմայ ինձ համար ամէն ինչ վերջացել է»:

Աճառեան գիտութեան առջև մնաց անսակարկ, անշահախնդիր, ուղղամիտ
ու պարկեշտ:

Անոր գիտական ստեղծագործութիւնները կը մնան իբրև մէկական վիթ-
խարի կոթողներ: Սերունդներ անվերջ պիտի դաստիարակուին անոր կեանքի
հիմնալի օրինակով և լուսաբանուին անոր թողած ժառանգութեամբ:

Աճառեանէն կը ժառանգենք երկու անփոխարինելի յատկութիւններ՝
աշխատասիրութիւն և սկզբունքայնութիւն:

Օրհնեալ ըլլայ յիշատակը մեծ երախտաւորաց: